

УДК 373.2.015.31:[159.942.5:177.74]

В. А. ЛЯПУНОВА

доктор педагогічних наук, доцент

В. А. ВОЛКОВА

кандидат педагогічних наук, доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ЕМПАТІЇ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті викладено хід і результати констатувального етапу дослідження стану сформованості емпатії в старших дошкільників. Описано діагностики, які було підібрано до кожного з визначених критеріїв розвитку емоційної сфери дошкільників: рівень розвитку емоційної сфери дошкільників; сприймання експресії в конкретній ситуації; здатність ідентифікувати різні емоції відповідно до зовнішнього вигляду; здатність розрізняти емоційні стани людей. Визначено основні категорії причин, що викликають яскраві емоції: несоціальна взаємодія, соціальна взаємодія та ситуація, пов'язана з внутрішніми переживаннями дитини, незалежно від конкретної ситуації. Зроблено висновок про незадовільний реальний стан сформованості емоційно-чуттєвої сфери старших дошкільників та необхідності посилити увагу з боку вихователів до розвитку в дітей сприйняття експресії.

Ключові слова: емоційна чутливість, вразливість, емпатія, емоції, експресія, переживання.

Сучасна людина для свідомого існування в світі, для того, щоб сформувати свій ціннісно-смісловий простір, повинна помістити себе в світ загальнолюдських цінностей. Це занурення вона здійснює за допомогою безпосереднього переживання. І тоді загальнолюдські цінності починають функціонувати в реальних життєвих зв'язках суб'єкта, починають визначати його ставлення до світу. Без чуттєво-емоційного збагнення оточення неможливе залучення до культурних цінностей. Здібність до співпереживання, вчування в предмет (живий, неживий), явище збільшує можливість чуттєво-емоційного збагнення світу. Проте в процесі навчання й виховання основну увагу приділяють знанням і розумінню, тоді як почуття та переживання розглядають в основному як об'єкт вольової саморегуляції. Уся система оцінок побудована на тому, що й скільки дитина знає, чи правильно вона поводить себе; вияв власних почуттів розглядають як недостатню вихованість, свідчення недостатнього інтелектуального розвитку.

Наслідки, пов'язані з форсуванням інтелектуального розвитку дитини, байдужим ставленням до її внутрішнього світу, який має наповнитись тим унікальним, неповторним змістом та емоційним досвідом, що дитина отримує саме протягом перших семи років життя, досить виразно виявляються сьогодні в збільшенні кількості дошкільнят, які потребують психологічної та психотерапевтичної підтримки, шестирічок, котрі не можуть адаптуватися до школи; розростанні групи так званих проблемних чи важ-

ковиховуваних школярів уже в початковій школі; поширенні агресивності та емоційної нечутливості, цинізму в підлітковому середовищі.

Дошкільне дитинство є початком фактичного становлення особистості, розвитку активності як чинника пізнання світу. Саме завдяки віковим характеристикам цього періоду: емоційній чутливості, допитливості, здатності до наслідування, вразливості – й створюються сприятливі умови для формування особистості як суб'єкта моральних відносин.

Науковий досвід відомих учених минулого у сучасності (Л. Божович, І. Беха, Л. Виготського, Д. Ельконіна, Т. Поніманської, В. Сухомлинського) доводить, що саме дошкільний вік закладає основи для всебічного розвитку особистості, одним із напрямів якого є виховання гуманних почуттів, емпатії.

У науковій літературі проблема афективного простору людини, зокрема, структура та функції емоційної сфери, фізіологічні механізми, є досить розробленою, хоча й суперечливою (А. Валлон, К. Ізард, Ф. Крюгер, Г. Костюк, С. Рубінштейн та ін.).

Емоційному розвитку дитини присвячено праці Н. Ветлугіної, Л. Виноградової, О. Запорожця, В. Мухіної, Я. Неверовича, Л. Стрелкової. Дослідники С. Якобсон і Л. Морєва вказують на зв'язок емоційної сфери із самоусвідомленням й самооцінкою; В. Мухіна і Л. Виноградова доводять, що співчуттю необхідно дітей навчати; Л. Стрелкова аналізує формування емпатії на базі розвитку творчої уяви дошкільників; Н. Ветлугіна пов'язує виховання почуттів з умінням цінувати прекрасне й добре в людях; М. Жернільська, Г. Любіна розглядає розвиток уяви із чуттєво-емоційним збагненням оточення.

Способи й прийоми розвитку творчої уяви, емоційного світу дитини наводять у своїх працях М. Аромштан, Н. Басіна, Ф. Василюк, Є. Євстигнеєва, Є. Кравцова, Л. Суботіна, О. Суслова, М. Чистякова та ін.

Мета статті – висвітлити хід і результати констатувального етапу та визначити вихідний стан сформованості емпатії в дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження – різні види масового опитування у формі бесід, прямого та систематичного спостереження, аналізу продуктів діяльності дітей; методи «градування емоцій», «поліемоційні ситуації», «реальні та вдавані емоції» [1].

Програма експерименту передбачала вивчення емоційної сфери старших дошкільників. Насичення емоційною атмосферою набутого досвіду в емоційно значущих ситуаціях розглядали як одну з головних умов формування емоційної сприйнятливості дітей.

У ході констатувального етапу проведено аналіз реального стану сформованості емпатії в старших дошкільників, визначено критерії та рівні її сформованості. Метою констатувального етапу дослідження було визначення вихідного стану сформованості емпатії в старших дошкільників.

Для досягнення мети були висунуті завдання виявити: рівень розвитку емоційної сфери дошкільників; сприймання експресії в конкретній си-

туації; здатність ідентифікувати різні емоції відповідно до зовнішнього вигляду; здатність розрізняти емоційні стани людей.

Експеримент здійснено в процесі занять, театралізованих ігор, тренінгів. Були використані як колективні, так і індивідуальні форми дослідження.

Вивчення особливостей емоційної сфери особистості сучасного дошкільника свідчить, що не всі діти мають бажаний рівень розвитку емоцій.

Одним з показників цього розвитку є розуміння й здатність вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом: мімікою, поставою, жестами. Дітям пропонували розглянути шість фотографій, де були зображені дитячі обличчя з яскраво вираженою мімікою радості, суму, гніву, страху, образи та зацікавленості, та визначити, яке саме почуття переживає хлопчик чи дівчинка, означити його й пояснити, як вони про це дізналися.

Під час аналізу відповідей ми ставили за мету диференціювати рівні сприймання емоцій, тому правильними вважали й називання емоцій (хлопчик чомусь радий, дівчинка сумна), і передавання емоцій через дію (хлопчик радіє, дівчинка плаче, хлопчик сердиться тощо).

Лише 10% дітей експериментальної групи та 15% дітей контрольної називали всі переживання самостійно й правильно. Серед дітей експериментальної та контрольної груп не змогли самостійно виконати завдання по 2 дитини (10% у кожній групі). Не виявлено дітей, які й після допомоги не могли б зрозуміти, яке почуття відображено на фотографії. Отже, спостерігається досить невтішна картина щодо розуміння й здатності вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом у міміці, поставі чи жестах.

Найвпевненіше діти ідентифікували емоції радості й суму. Жваво реагуючи, вони намагалися пояснити причини виникнення таких емоційних станів.

Визначили три основні категорії причин, що викликають яскраві емоції: несоціальна взаємодія, соціальна взаємодія та ситуація, пов'язана з внутрішніми переживаннями дитини, незалежно від конкретної ситуації. Емоційні реакції в умовах соціальної взаємодії діти пов'язували з фізичною взаємодією («дали цукерку, погладили – сміється», «вдарили лопаткою по голові – заплакав») і з вербальною взаємодією («діти обзиваються, а дівчинка сумує і плаче», «її похвалили, і вона радіє»).

Діти старшого дошкільного віку серед причин, що викликають ті чи інші емоції, виділяють такі, що пов'язані з внутрішнім станом, акцентуючи увагу на настрої, самопочутті дитини, на стані її здоров'я («він сумний, бо сумує за мамою», «переляканий»). Варто зазначити, що навіть протягом самого експерименту діти поступово прогресують у розпізнаванні емоцій, узагальненні своїх спостережень. Вони активно радіють, пізнаючи нове, відкриваючи непомічені раніше грані, нюанси переживань.

Оскільки дошкільники найбільш точно сприймали й називали емоцію радості, їм було запропоновано розкласти п'ять фотографій з експресією обличчя – від спокійного задоволення до яскраво вираженої бурхливої радості. Тобто послідовно розмістити фотографії за ступенем вираженості,

інтенсивності емоції. Майже всі діти виконали завдання правильно (лише 2 дитини раз помилилися). Серед дітей експериментальної групи тільки 23% виконали завдання без жодної помилки, 30% дітей зробили до 2 помилок, 2 дітей із завданням не впорались. У контрольній групі кількісні показники майже не відрізняються. Найбільші труднощі в розрізненні викликали суміжні фото. Серед усіх опитуваних дітей лише 10% змогли правильно градувати емоційну насиченість.

За даними психологів (О. Запорожець, А. Кошелева, Л. Щетініна та ін.), діти дошкільного віку краще розуміють емоційний стан людини тоді, коли переймаються моральним смислом ситуації, тобто прогнозують результат, який відповідає чи не відповідає прийнятим нормам спілкування. Емоційний образ, що починає випереджати уявну дію, включає в себе і майбутній результат, і його значення для тих, хто поруч, і оцінку його дорослим.

Щоб дослідити сприймання експресії в контексті конкретної ситуації та допомогти дітям актуалізувати моральний сенс учинків її учасників, ми запропонували для сприймання малюнки з емоційною ситуацією з книги А. Кошелевої [3, с. 35]. Експресія обличчя головного героя була визначена досить чітко – дитина плаче на обох малюнках.

На першому малюнку обличчя інших учасників ситуації (того, хто відібрав іграшку, і того, хто віддав свою, щоб заспокоїти товариша) та їхні дії вималювані яскраво, що полегшує сприймання.

На другому малюнку емоційний стан (сльози) героя чітко не визначено, а інші учасники ситуації не дивляться на героя, бо заглиблені у власні справи.

Аби визначити емоційний стан героя, дитині потрібно зрозуміти ситуацію в цілому, спираючись на свій життєвий досвід. Допоміжні запитання не були підказкою, але спрямовували увагу дітей на розкриття морального змісту ситуації, на розуміння сутності ситуації загалом.

Отримані дані засвідчують, що сенс першого малюнка був зрозуміліший дітям (57,5% проти 15%), водночас 27,5% дітей не могли збагнути й оцінити моральну колізію другого малюнка. Багато дітей відповіли, що не знають, чому дівчинка плаче. Діти виявилися здатними аналізувати переживання дитини, що плаче, вони правильно зрозуміли експресію обличчя героїв, що свідчить про власне емоційне ставлення дитини до тих чи інших учинків героїв.

Отже, включення завдання на сприймання експресії обличчя до моральної ситуації, де в центрі уваги є стосунки між людьми, допомагає дітям не тільки означити переживання, а й зрозуміти моральну сутність людських відносин, дати їм емоційну оцінку, актуалізувати знання норм, вимог, зрозуміти причину того чи іншого настрою однолітка, вчить співчувати йому тощо.

Важливим показником розвитку емоційної сфери особистості дошкільника є здатність до інтеграції кількох вимірів емоційних проявів, пере-

живань і розуміння поліемоційності почуттів, навіть коли вони зовні не виявляються. Щоб дослідити спроможність дитини самотійно ідентифікувати різні емоції та визначити їх відповідність чи невідповідність зовнішній експресії, дітям пропонували прослухати чотири історії, у кожній з яких головний персонаж переживає певні емоції, але намагається з тієї чи іншої причини приховати їх.

На підставі виділення й оперування характеристиками емоційних проявів було визначено 4 рівні інтеграції кількох вимірів емоційного реагування на ситуації: рівень 1 – інтенсивність емоцій; рівень 2 – наявність одночасно кількох емоцій; рівень 3 – наявність емоцій різної валентності; рівень 4 – наявність кількох вимірів емоційного реагування на ситуації.

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що виділення й оперування лише однією характеристикою емоційних проявів – інтенсивністю емоцій – властиве 7 учасникам експериментальної групи. Поєднання таких характеристик, як інтенсивність, наявність одночасно кількох емоцій, а тим більше – емоцій різної валентності під час аналізу емоціогенних ситуацій для дошкільнят виявилось заважким. Найвищого рівня інтеграції кількох вимірів емоційного реагування на ситуації (інтенсивність, поліемоційність та протилежна валентність емоцій) досягли лише 3 учасники дослідження з експериментальної групи. Половина дошкільників експериментальної групи виявили здатність до інтеграції двох характеристик емоцій і більше (рівні 3, 4).

Для дошкільників контрольної групи також характерним було оперувати різною інтенсивністю емоцій або розуміти поліемоційність ситуації (рівні 2, 1), водночас 25% із них спроможні інтегрувати одночасно всі виділені характеристики емоційних проявів (рівень 4).

Дівчатка всіх вікових груп краще орієнтувалися у своїх емоційних проявах у запропонованих емоціогенних ситуаціях. Вищий рівень інтеграції кількох характеристик емоційних проявів пов'язаний, передусім, з більшою відвертістю з ними дорослих щодо власних емоцій та переживань.

Для вивчення здатності до емоційного передбачення – важливого показника емоційного розвитку дитини – дітям обох груп було запропоновано закінчити історію про дітей, передбачивши той чи інший емоційно насичений результат. На нашу думку, емоційне насичення завершення буде певним показником емоційного тла настрою дитини, що домінує. Історія, що пропонувалась дітям, є досить типовою для дошкільнят, тому безпосередньо провокує їх пригадувати аналогічні ситуації, що траплялися з ними, активізує відповідні переживання, а також заохочує до прогнозування можливого перебігу подій у власному житті й відповідно виникнення тих чи інших емоцій.

Більшість дітей виявила тенденцію до оптимістичного прогнозування подій і позитивного емоційного стану персонажа історії, що з деякою ймовірністю може свідчити про власну оптимістичну емоційну орієнтацію, емоційне благополуччя та життєрадісне сприйняття світу загалом.

Ці дані перегукуються з відповідними результатами вивчення емоційного стану дошкільнят, що домінує, за методикою Л. Подоляк «Малює-

мо настрій» [2]. Дітям було запропоновано розмалювати ромашку кольором, який відповідає їх настрою: піднесений, веселий настрій – червоним; хороший, спокійний настрій – жовтим, а поганий настрій – коричневим. Це завдання діти виконували двічі – коли приходили до дитячого садка і перед тим, як іти додому.

В експериментальній і контрольній групах були отримані такі середні результати: лише 13% дітей зранку назвали свій настрій сумним, але надвечір уже в 40% дітей настрій зіпсувався, став позначатися коричневим кольором – сумним, тривожним, а 6,5% дітей пішли додому з почуттям гніву чи образи. Ці цифри мають насторожити. Адже емоційний комфорт, переживання позитивних емоцій є необхідною умовою й підґрунтям для формування всіх сторін особистості дитини, нормальної її життєдіяльності та розвитку.

Відомо, що найбільш сильні та стійкі негативні емоції (образ, сум, гнів, страх) дитина переживає через погане ставлення до неї однолітків, вихователів, батьків. Негативні емоції виявляються безпосередньо в тоні голосу, міміці, позі, рухах, їх легко помітити, потрібно лише бути уважнішим до дитини. І коли дитині важко, вона засмучена, зазнала поразки, ображена, їй потрібно вислухати, пояснити, що її розуміють, знають про її переживання.

Отримані дані свідчать, що здатність уявляти, в якому стані перебуває персонаж історії, якою є експресія його обличчя за наміру приховати своє переживання та правильно виразити це словесно, розвинена в дітей досить слабо, тому багатьом дітям потрібні були фотографії, щоб допомогти визначити емоційний стан і експресію обличчя персонажа.

Вдаваний емоційний стан людини визначити дітям важче, ніж реальний. Серед дітей обох груп 25% не зуміли ні назвати, ні означити вдаваний стан персонажа історії.

Висновки. За проведенням констатувальним експериментом можна зробити висновок, що реальний стан сформованості емоційно-почуттєвої сфери старших дошкільників перебуває на досить незадовільному рівні, зважаючи на такі критерії розвитку емоційної сфери дошкільників, як сприймання експресії в конкретній ситуації, здатність ідентифікувати різні емоції відповідно до зовнішнього вигляду; здатність розрізняти емоційні стани людей і вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом, виділяти й оперувати характеристиками емоційних проявів, здатність до емоційного передбачення.

Отже, необхідно посилити увагу з боку вихователів саме до розвитку та вдосконалення в дітей сприймання експресії: вчити розуміти емоційні стани людей, чітко визначати переживання словами, що, у свою чергу, допоможе дітям зрозуміти й власні переживання.

Список використаної літератури

1. Дружные ребята: Воспитание гуманных чувств и отношений у дошкольников : пособ. для воспитателей дошк. образоват. учреждений и родителей / Р. С. Буре, М. В. Воробьева, В. Н. Давидович и др. Москва : Просвещение, 2004. 141 с.
2. Подоляк Л., Кара баєва І. Уявний світ дітей дошкільного віку. *Виховальний методист дошкільного закладу*. 2010. № 1. С. 56–61.

3. Эмоциональное развитие дошкольника : пособ. для восп. д/с / под ред. А. Д. Кошелевой. Москва : Просвещение, 1985. 186 с.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2018

Ляпунова В. А., Волкова В. А. Уровень сформированности эмпатии у детей старшего дошкольного возраста

В статье изложены ход и результаты констатирующего этапа исследования состояния сформированности эмпатии у старших дошкольников. Описаны диагностические, которые были подобраны к каждому из критериев развития эмоциональной сферы дошкольников: уровень развития эмоциональной сферы; восприятие экспрессии в конкретной ситуации; способность идентифицировать различные эмоции в соответствии с внешним видом; способность различать эмоциональные состояния людей. Определены основные категории причин, вызывающих яркие эмоции: несоциальное взаимодействие, социальное взаимодействие и ситуация, связанная с внутренними переживаниями ребенка независимо от конкретной ситуации. Сделан вывод о неудовлетворительном реальном состоянии сформированности эмоционально-чувственной сферы старших дошкольников и необходимости усилить внимание со стороны воспитателей к развитию у детей восприятия экспрессии.

Ключевые слова: эмоциональная чувствительность, уязвимость, эмпатия, эмоции, экспрессия, переживания

Lyapunova V., Volkova V. Level of Formation of Empathy in Children of Older Preschool age

The article describes the course and results of the ascertaining stage of the study of the state of formation of empathy in older preschool children. Diagnostics that have been selected for each of the criteria for the development of the emotional sphere of preschool children are described: the level of development of the emotional sphere; perception of expression in a specific situation; the ability to identify different emotions in accordance with the appearance; the ability to distinguish the emotional states of people. The main categories of causes that cause vivid emotions are identified: non-social interaction, social interaction and the situation associated with the child's inner experiences, regardless of the specific situation. One of the main conditions for the formation of emotional sensitivity of children is determined by saturation of the emotional atmosphere of the acquired experience in emotionally significant situations. An indicator of emotional development is also understanding and the ability to verbalize emotion with facial expressions, posture, gestures.

It is shown that the inclusion of the task on the perception of a person's expression in a moral situation where the focus is on relationships between people helps children not only to identify experiences, but also to understand the moral essence of human relations, to give them emotional assessment, to update knowledge of norms, to understand the reason for that or a different mood of a peer, teaches him to sympathize with him.

An important indicator of the development of the emotional sphere of the preschooler's personality is the ability to integrate several emotional manifestations, experiences and understanding of the poly-emotionality of the senses, even when they do not appear externally. There are 4 levels of integration of several dimensions of emotional response to situations: the intensity of emotions; presence of several emotions; the presence of emotions of different valencies; the presence of several dimensions of emotional response to situations.

The conclusion is made about the unsatisfactory real state of the formation of the emotional and sensual sphere of older preschool children and the need to strengthen the attention of educators to the development of children's perception of expression.

Key words: emotional sensitivity, vulnerability, empathy, emotions, expression, experience.